

ÁLTALÁNOS ZENETÖRTÉNET

Zenei archaizmusok és neologizmusok a 18. századi pálos zsolozsmában*

Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának 18. századi gyűjteményében a korabeli Magyarország egyházaiban tucatszámra elterjedt, tartalmukat tekintve nyomasztóan egységes, masszív megjelenésű tridenti karkönyvek mellett néhány kézzel írott, bőrtáblákba kötött kuriózum is lappang.¹ Az orgonakíséretes egyházi monódia és a professzionális többszólamú liturgikus műzenei gyakorlat korában a kódexművészet középkori divatját még elevenen őrző, bizonyosan utolsó „kézműves” kottás liturgikus könyveket tartja kezében az olvasó: két pálos rendi, papíralapú liturgikus könyvet, a pápai kolostor miseénekeket tartalmazó graduáléját és a sopronbánfalvi (wondorfi) konvent zsolozsmatételeket rögzítő antifonáléját.² Legfrissebb kutatásaink az ELTE Egyetemi Könyvtárban, az esztergomi Érseki Simor Könyvtárban, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban, valamint a zágrábi Érseki és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában további újkori pálos „kódexekkel” – négy antifonáléval és négy graduáléval – gyarapították a látszólag zavarbajtően anakronisztikus 18. századi pálos forráskört.³ Jóllehet a gyűjteményi katalógusok internetes kereshetősége és a könyvtárlátogatások újabb találatokkal kecsegtetnek, a forrásrepertoár bővítésének ezen a pontján érdemes összegeznünk tapasztalatainkat. Az itthonról és külföldről származó pálos adatokból, amelyek közül néhány Dragutin

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

¹ Lásd Gilányi Gabriella, „17–18. századi kottás liturgikus könyvek az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában”, *Magyar Sion* Új folyam III (XLV) (2009/2), 250–261.

² A kéziratok jelzetei: 33-i-2, 33-i-6.

³ A vizsgálatba újonnan bevont források: a Simor Érseki Könyvtár: 2-4-3/686 jelzetű pálos antifonáléja (címlap, dátum- és proveniencia-megjelölés nélkül); a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 630 jelzetű antifonáléja 1753-ból, Máriavölgyből, valamint az Ms. 638 jelzetű graduále 1745-ből a sásvári kolostorból. Az Egyetemi Könyvtárból: A 125 (Graduale, Pest, 1746), A 126 (Graduale, Máriavölgy, 1747). A 2010 áprilisában Zágrábban feltárt pálos források: Metropolitanska Knjižnica: MR 187 Graduale; Nacionalne i sveučilišna biblioteka: R 3004 Antiphonale, R 3038 Antiphonale. A horvát provincia kottás kézírataival külön tanulmányban foglalkozunk majd, mert az anyag jelenleg még nem áll a vizsgálat rendelkezésére.

Kniewald⁴ és Szendrei Janka jegyzékében⁵ korábban szerepelt, vizsgálatunk egy tekintélyes, tizenhét kéziratból álló forrásrepertoárt használt föl: egyelőre ez a forrásbázis áll a 18. századi pálos liturgiával foglalkozó zene- és liturgiátörténeti kutatások rendelkezésére.⁶

A források középkorinak mutatkozó külalakja idealizált képet sugall a korabeli rendi életmódról. A 18. századi kézíratos kóruskönyvek a régi aszketikus körülmények között láttatják a pálosokat: a kolostorokban élő szerzetesek kódexeket másolnak, gregorián dallamokat énekelnek, középkori módon végzik a mise- és zsolozsmaliturgiát. A jelenség tágabb történeti kontextusának feltárása, a források tartalmának és zenei anyagának szisztematikus analízise után azonban már nem elégedhetünk meg ezzel a legelső, felületes benyomással. A 18. században egy sajátosan sokszínű, a hagyomány egyéni átértelmezésével létrejött, összességében igen korszerű liturgikus gyakorlatot kell elképzelnünk, amelyben a zenének egyre kisebb szerep jutott, és e kis hányadon is több liturgikus zenei stílus osztozott.

Mivel a 18. századi pálos liturgia vizsgálata az elmúlt évtizedekben csak néhány forrás regisztrálásáig jutott el, a század remeterendi egyszólamú liturgikus hagyományáról nem készült, nem is készülhetett átfogó zenei és történeti szemléletű tanulmány.⁷ Ennek oka a forrásokban megőrzött zenei anyag kétarcúságában rejlik, illetve a hagyományos vizsgálati módszerek, szemléletek hiányosságáiban. Azt érezhetjük, hogy az összehasonlító zenei vizsgálat önmagában nem eléggé szemléletes, nem ad teljes képet a 18. századi pálos liturgikus énekestílusról, nem helyezi el azt egy tágabb kontextusban. A zenei anyag értelmezésében talán tovább jutunk, ha interdiszciplináris szemlélettel végezzük – a nyelv- és történettudományból átvett szempontok, fogalmak párhuzamait felhasználva. Például ha bizonyos irodal-

⁴ Kniewald, Dragutin, *Illuminacija i noticija Zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, in *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Umjetničkoga razreda*. Knj. 6 (1944), 96, 99. A jegyzék 18. századi pálos forrásai: Processionale ad usum conventus Lepoglavensis 1751 (Nacionalne i sveučilišna biblioteka R 3612); Liber antiphonarius oulimiensis (Metropolitanska Knjižnica MR 178); Graduale pro Choro Patrum O.S.P.I.E. (Nacionalne i sveučilišna biblioteka R 4175).

⁵ Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, in *Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez I* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1981), 70: C 106 = A 116 (Vesperale, Csáktornya, 1769, Egyetemi Kvt.), C 108 = A 127 (Kyriale, *Compendium Sacrorum*, 1763, Egyetemi Kvt.), C 109 = Esztergom 33-i-2, C 110 = Esztergom 33-i-6, C 111 = Zágráb MR 178, C 129 = A 122. Az Egyetemi Könyvtár további 18. századi egyszólamú pálos forrásairól lásd Gilányi Gabriella, „Retrospective or not? Pauline Introits in the 18th-century Hungary”, megjelenés előkészületben.

⁶ A vizsgálat látókörébe került a częstochowai pálos kolostor gyűjteménye is, bár az itt őrzött egyszólamú 18. századi zenei anyag valódi természetéről egyelőre nincs információnk. Lásd Podejko, Paweł, *Katalog tematyczny rękopisów i druków muzycznych kapeli wokalno-instrumentalnej na Jasnej Górze*, in *Studia Claromontana 12* (Jasna Góra: Wydawnictwo OO. Paulinów 1992), 839–842. A Jasna Góra-i jegyzék 2390. és 2391. számú cancionalei tartozhatnak a forrásokörbe, a leírás ordináriumokat, processziós tételeket említ.

⁷ Szendrei Janka kutatásai a 17. század első felének pálos miseforrására, az Újhelyi Graduáléra fókuszálnak. Lásd legújabbán Szendrei Janka, *Graduale Romanum ad usum monasterii Paulinorum de Újhely (1623)* in *Musicalia Danubiana 24* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 2010).

mi szövegek módot adnak a nyelvi stílus archaikus és az ezzel ellentétes, neologikus elemeinek az elkülönítésére, ugyanez a módszer a 18. századi pálos liturgia egyszólamú dallamstílusának jellemzésére is alkalmas lehet: a régies, illetve modern jelenségek szétválasztása ebben az összefüggésben pontos képet adhat a zenei nyelvezetről. Jóllehet talán óvakodunk kellene attól, hogy a 18. századi pálos zenei stílus archaikus és modern elemeit egyúttal értékeljük is, a fenti megközelítésben a pozitív és negatív konnotációk torlódása, váltakozása elkerülhetetlen, hiszen más fénybe kerül a késői pálos repertoár, ha a középkori gregorián felől közelítünk hozzá, és más értelmezést kap, ha a 18. századi liturgikus zene esztétikai követelményei szerint ítéljük meg.

A dolgozat az új szempontú zenei elemzés mellett a 18. századi pálos hagyományörzés kérdésének tágabb értelmezésére és a pálos zsolozsmát érintő friss történeti kutatás eredményeinek összefoglalására is kísérletet tesz.

Essen szó bármely egyszólamú liturgikus zenei anyagról, amely a 17–18. századi európai katolikus egyházhoz kötődik, ez az anyag csak az egyház reformjának kontextusában tárgyalható. A tridenti zsinatnak (1545–1563) két alapvető liturgikus éneket érintő általános következménye ismert. 1. Az ellenreformáció korában Róma zenei érdektelensége miatt a cantus planus egészen periférikus jelentőségűvé zsugorodott az egyház liturgiájában. 2. A középkori gregoriánt fokozatosan kiszorította a kor esztétikai divatjához alkalmazkodó új liturgikus énekstílus, az úgynevezett tridenti ének, amely az antik és középkori dallamanyag humanista szellemében átalakított zeneszerzői változata.⁸ Ezt a régi gyakorlattal radikálisan szembefordulva általában lassú tempóban énekeltek, ritmussal, orgonakísérettel látták el.

A tridenti reform azonban nem oldotta meg a liturgikus zene ügyét.⁹ A missale és a breviárium átszerkesztése során az énekszövegeket újraválogatták és rögzítették a liturgia különböző pontjain, de arról, hogy a szövegek milyen dallamokon hangozzanak el, Róma nem döntött egészen a 20. század elejéig.¹⁰ A zsinat után mintegy fél évszázaddal, Medici bíboros magánkiadásában napvilágot látott *Graduale Romanum* (1614–1615) dallamváltozatai éppúgy pápai engedély nélkül ter-

⁸ Az új stílusról összefoglalóan lásd Karp, Theodor, *An Introduction to the post-Tridentine Mass Proper. Part 1: Text. Part 2: Music Examples* (Middleton, Wisconsin: American Institute of Musicology, 2005). Újabban: Caldwell, John, „Crossing the Tridentine Divide: Continuity and Change in Liturgical Chant, 1300–1900”, in *Studies in Medieval Chant and Liturgy in Honour of David Hiley*, szerk. Bailey, Terence – Dobszay László (Budapest, Ottawa: Institute for Musicology, Institute of Mediaeval Studies, 2007), 105–132.

⁹ Lásd többek között Hiley, David, „X. Reformations of Gregorian Chant”, in *Western Plainchant* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 616.

¹⁰ A tridenti zsinat utáni első hivatalos énekkiadás: *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de Tempore et de Sanctis/Ss. D. N. Pii X. Pontifici Maximi/Jussu restitutum et editum* (Róma: Vatikán, 1908).

jedtek, mint az egyházi könyvkiadásra szakosodott 17–18. századi iparág Európát elárasztó nyomtatványainak zenei repertoárja.

A katolikus egyház krízisét Magyarországon további tényezők súlyosbították. A török hódítás és a protestantizmus eszméjének gyors terjedése a gregoriánum leginkább hagyományőrző területeit pusztította, s annak pozíciója a megmaradt részen is meggyöngült. Összeomlott a gregorián hagyományok ápolását és megőrzését garantáló középkori iskolarendszer. Pázmány Péter a római rítus 1630-as bevezetésével igyekezett helyreállítani az egyensúlyt,¹¹ ám ezzel a középkori magyar liturgikus hagyomány életesélyeit is megszüntette. Az ellenreformáció szellemében átszervezett iskolákban az érdeklődés más területek felé fordult, az ének az oktatás alárendelt, elhanyagolt tárgyává vált. A liturgiát Magyarországon is az itáliai nyomtatványok nem hivatalos énekváltozataival végezték,¹² csak a pálos rendnek és a zágrábi székesegyháznak sikerült nagy küzdelmek és merész kompromisszumok árán kitartania saját régi hagyománya mellett.

A források tanúsága szerint a középkori liturgikus szokások megőrzése ezeken a színtereken csak átmenetileg járt sikerrel: a tridenti ének,¹³ illetve a többszólamú műzenei gyakorlat a 18. századra szinte teljesen kiszorította a régi énekek szórványait.¹⁴ Az önálló liturgikus tradíciókat elavultnak tekintő, és azokkal határozottan szembehelezkedő egyházi környezetben a pálosok nem tűzhették ki reális célként a régi gyakorlat tartós megőrzését.¹⁵ A rend talpra állítása a 17. és felvirágoztatása a 18. században modern, világias kulisszák között, új alapítású barokk kolostorokban és barokk templomokban folyt,¹⁶ ahol a rend nem zárkózott, nem is zárkózhatott el a nyugatról érkező modern eszmék elől. Mint a korabeli egyházi intézmények többségében, a pálosoknál is megtalálhatók a korszerű liturgikus zenei gyakorlat bizonyítékai: a kanciók, népénekek, homofón kóruskompozíciók és az egyszerű kolostori monódia kottás forrásai, valamint a nagyobb ünnepeken zenekari zenéről beszámoló pálos adatok.¹⁷

¹¹ Szendrei Janka, „Katolikus egyház, Latin nyelvű gregorián ének”, in *Magyarország Zenetörténete II. 1541–1686*, szerk. Bárdos Kornél (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 155.

¹² Gilányi Gabriella, „The Reception of Post-Tridentine *Cantus Romanus* in the 17th- and 18th-Century Hungary”, *Studia Musicologica* 50/3–4, 2009, 301–314.

¹³ Lásd a 8. jegyzetet.

¹⁴ A zágrábi székesegyház 1788-ig tudta fenntartani a középkori rítusát, Maximilianus Vrhovac püspöksége alatt áttért Róma liturgiájára. Lásd Kniewald, Dragutin, „Officium et Missa de Conceptione et Nativitate B.M.V. secundum Consuetudinem Veterem Zagrabiensem”, 9–10.

¹⁵ A pálos rendtagok közül még a 18. században is többen hangoztatták a régi rendi szigorhoz való visszatérés és a középkori aszkézis maradéktalan átélésének szükségességét. Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II. 1711–1786* (Budapest: Pálos kolostor kiadása, 1940), 99.

¹⁶ A 17. században 12, a 18. században 10 új kolostoralapításról van tudomásunk. Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története I. 1225–1711* (Budapest: Pálos kolostor kiadása, 1938), 325–326.

¹⁷ Lásd Bárdos Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 188–192; uő., *Pécs zenéje a 18. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 80–81. Richter Pál, „Quint- und Oktavparallelen in den Handschriften mit Orgelbegleitung des 17. Jahrhunderts”, *Ars Organi* 49 (2001), 19–26; „Magyar nyelvű énekek 17–18. századi pálos kéziratokban”, *Magyar Zene*, (2004, 42. évf. 1. szám), 27–36, uő., „A magyarországi pálosok zeneélete és zenéje a 18. században” c. előadás, MTA-ZTI 2010. március 25.

Az egyszólamú énekeket tartalmazó, stilizált pálos notációval leírt 18. századi kódexek kézbevételekor már a gazdagon díszített címlapok műfajmegjelölése is félrevezető. A graduálénak nevezett könyv valójában nem is graduále, legföljebb Liber Introituum Kyrialéval kombinálva, amely a középkori misepropriumából már csak az introitusokat, ezen kívül a ordinárium-ciklusokat és a népszerű Mária-antifónákat írja ki, esetleg szórványosan néhány további tételt.¹⁸ Az „antifonále” tartalma hasonlóan szűk, szinte már csak a zsolozsma vesperásához tartozó s a tridenti breviárium énekválogatását, -sorrendjét követő antifónákra és himnuszokra korlátozódik.¹⁹

Talán a notáció maradt az egyetlen archaikus elem, amely mellett a pálosok mindvégig kitartottak: a középkori esztergomi notációban gyökerező pálos kottázás jellegzetes elemei (kötött scandicus, kettős punktummal indító climacus) tovább élnek a rend feloszlataáig.²⁰ Ugyanakkor díszkódexek írására alkalmas, stilizált pálos notációt csak a 18. századi könyvekben látunk –, vagyis a pálosok hajlandósága a reprezentációra szintén nem középkori eredetű vonás. A kolostorok liturgikus könyvigényét a 18. században feltehetően kevesebb mint féltucatnyi notátor elégítette ki, akik általában felfedték kiletüket a címlapon: a nyomtatott kiadásokra jellemzően a címlap alsó részén szerepel nevük és a munka befejezésének dátuma, közvetlenül a pálos eljárók és a megrendelő kolostor után, ezzel jelezve a művész kiemelt státuszát.²¹

A 18. századi pálosoknál fel kell hívni a figyelmet még egy új elemre, amely a liturgia alakítására és végzésének módjára erős hatással lehetett. Az egyetlen magyar alapítású férfi szerzet gondolkodásmódjának szerves része a nemzeti identitástudat, az elődök és a saját múlt iránt táplált tisztelet.²² (Nem kétséges, hogy a rend felszá-

¹⁸ Az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában őrzött 33-i-6 jelzetű pápai graduále az adventi időszak számára graduálét, offertóriumot és communiót is fölkinál, valamint a 4. hét teljes O-antifóna sorozatát a Magnificathoz, amelynek eredeti helye a zsolozsma énekeit tartalmazó könyv. Mivel más graduáléből hiányoznak ezek a tételek, megjelenésük valószínűleg a notátor pillanatnyi döntésével magyarázható, és nem egy általánosan bőségesebb pápai retrospektív repertoárra utal. A középkori forrásoknál is gyakori a kiszoruló tételek átmentése oly módon, hogy a források gazdagabb anyagot rögzítenek, mint amit a tényleges liturgikus gyakorlat megkíván.

¹⁹ Legkésőbbi 18. századi pálos zsolozsmaforrásunk, az Egyetemi Könyvtárban őrzött csáktornyai vesperálé (1769) kizárólag antifónák és himnuszok gyűjteménye. Ha pusztán a zenei tartalom alapján ítéljük meg őket, a 18. századi tridenti énekkiadásokat anakronisztikusabbnak tekinthetjük, mint a pálos kompendiumokat, hisz azok – a középkori repertoár változatosságát megőrizve – például minden óra számára közöltek egyszólamú énekeket. Más kérdés, hogy ebből a készletből ténylegesen milyen keveset használtak föl az egyházak – a többszólamú műzene mellett – saját liturgikus gyakorlatukban.

²⁰ Lásd Szendrei Janka paleográfiai analízisét: *Középkori hangjegyírások Magyarországon. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 4* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1999), 75–76.

²¹ A 15. század második felétől egyre több adat olvasható a könyvmásolással foglalkozó rendtagokról, a címlapon való bemutatkozás viszont modern jelenség. A 18. századi notátorok a középkori pálos scriptóriumok gyakorlatát követve több kolostor számára dolgoztak. Lásd Sarbak Gábor, „Pálosaink írásbelisége a középkor végén”, *Vigília*, 66. évf. (2001. febr.), 112–119.

²² Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 111, 143; Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása a 17. században* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1941), 105; *Ragyogó lapok a magyar pálosrend múltjából*, szerk. a Magyar Pálosrend Főnöksége, Budapest (Pécs: Egyetemi Könyvkiadó, 1944).

molása utáni évtizedekben az újjászervezést a pálosok korábban erőteljes, abszolutizmus-ellenes retorikája hiúsította meg.²³⁾

A 16–18. században jellemző „magyar végzet, pálos végzet”-gondolatkör a korabeli eseményekre reflektál: a török hódítás éppen egybeesik a pálos rend elsorvadásának, megsemmisülés-víziójának időszakával, míg a rákövetkezendő kor a rend számára a nyugalom és a prosperitás lehetőségét kínálja. Az ellenreformációs irodalom egyik legfontosabb, nemzeti azonosságtudatot erősítő gondolata a középkorban több nemzetnél, számos változatban élő, Magyarországon csak a 16–17. században meghonosodó Mária Országa (Regnum Marianum)-toposz²⁴ a rendi gondolkodás markáns vonása a pálosoknál is. Az egyház- és irodalomtörténeti kutatók idevágó eredményei szerint a fölerősödő Mária-kultusz a magyar katolikus egyház ellenreformációs (protestánsellenes) gondolatvilágának része – Szent István ország-felajánlása a katolikus egységet hirdeti –, de emellett a vonulat mellett kialakulásában fontos szerepet játszott a Mohács utáni bizonytalanság és fenyegetettség-érzés is. A toposzt a 17. század végén az egyházi irodalom politikai tartalommal gazdagítja: a felvilágosult abszolutizmus és a Habsburg-uralkodóház kritikájában használja fel a magyar rendi előjogok követelésekor.²⁵ Knapp Éva és Tüskés Gábor kutatásai a 17–18. századi irodalmi művekben vizsgálódnak rá a toposz főbb politikai és eszmetörténeti alakváltozataira. A nemzeti azonosságtudat, a magyar jelleg mutatkozik meg a 18. századi pálosok Mária-tiszteletében is. A Mária-kultusz felerősödését a 18. században az is jelzi, hogy a liturgia több Mária-ünnepet bővült: összesen 15 Mária-ünnepet regisztrálhatunk a pálos naptárban. Ezen kívül a remeterendi misekönyv külön votív Mária-miséket tartott számon, a kis Mária-zsolozsmát mindennap énekelték, a Máriavölgyi kegyhely, az 1721-től az állandó rendfőnöki székhely, a „magyarok nagyasszonyának rendje” 30 templomot és kolostort dedikál a patrónusnak.²⁶

A történelmi kataklizmák mellett az egyházi élet átszerveződése, a világi elemek beépülése (reprezentáció, politikai állásfoglalás, egyházi birtokok gyarapítása) a kontemplatív lelki élet és a zsolozsmaimádkozás hanyatlásához vezetnek a tridenti zsinat után mind pálosoknál, mind a magyar egyház egészében. A 17–18. században a „karima” gyakorlata Magyarországon már messze lemaradt a nyugat-európai színvonaltól. Ahogy Vanyó Tihamér Aladár monográfiájában olvasható, ekkoriban itthon „kevés a római szellem”: a székes- és társaskáptalanok kanonokai kifogások-

²³ Török József–Legeza László–Szacsavay Péter: *Pálosok, Szerzetesrendek a Kárpát-medencében* (Budapest: Mikes Kiadó, 1996), 32.

²⁴ Knapp Éva–Tüskés Gábor, „Magyarország–Mária Országá. Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban”, in *Európai magyarság – Magyar európaiság* (Budapest, 2000), 48–85.

²⁵ Magyar király csak Mária-akaratából lehetne, ezért a Habsburg uralkodó illegitim.

²⁶ Kisbán, *A magyar pálosrend története II*, 178; Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása...*, 106.

kal hátrították el a rendszeres imádkozást.²⁷ S bár a teljes zsolozsma mindennapi elvégzésének kötelezettségét a káptalanokra nézve egyaránt újra és újra kötelezőnek mondták ki a zsinati rendelkezések,²⁸ a kanonokok imafegyelme a 18. századra javult ugyan, de összességében még távol állt a szabályokban előírtaktól.²⁹

A kari zsolozsma elhanyagolása a régi rendi fegyelem hanyatlásának egyik következménye a pálosoknál is.³⁰ Ám a tét itt valójában a rend megmaradása: a nagymúltú szerzetet a 17. század elején a teljes megsemmisülés fenyegette.³¹ A török megszállás és a reformáció tovább hátráltatta a megújulást és a rendi konstitúció átszerkesztését a tridenti zsinat szellemében. A folyamatban Pázmány Péter esztergomi érsek – a pozíció birtokosaként a magyar pálos rend mindenkori protektora – ambivalens szerepet vállalt.³² A 17. század első felében a pálosok történetének követhetetlenül kusza, olykor méltatlan epizódjai (az erélytelen Stassewsky Miklós pálos nagykáptalant megkerülő kinevezése a rend élére, a magyar kolostorok szembefordulása a lengyel származású vikáriussal, a rendi káptalanok heves hangneme, lázadó hangulata)³³ végül 1643-ban jutottak nyugvópontra a reform-konstitúció római kiadásával, amely tárgyunk szempontjából azért fontos, mert a pálos rend ezzel liturgikus életének új korszakába lépett, s ennek hatása lehetett a zsolozsma végzésére is.

²⁷ Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről. 1600–1850. II. A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon* (Pannonhalma: Korda Rt., 1933), 5–6. A káptalanok istentiszteleti kötelességeiről lásd a zsinati határozatot: Trid. Sess. XXIV. 12. de. ref. Vanyó a tridenti reform szerinti pálos megújulás késlekedését elsősorban a protestánsok 17. századi fellépésével magyarázza: Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések...*, 7.

²⁸ Rendelkezések a káptalani karimáról: Szombathely: 1579 2. pont, Jászó: 1635 II.2, Nagyszombat: 1638 II.1 és 9, 1648 2, 1699 9. Lásd Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések...*, 7.

²⁹ Míg a szepesi és a zágrábi kanonokok mindnyájan, minden nap énekelték a karimát, addig a zengi székesegyházban továbbra sem végezték szabályosan. Jellegetes kompromisszumot látunk a győri katedrális 18. századi gyakorlatában: a vesperáson és a kompletóriumon kötelező volt a megjelenés, a többi órán viszont csak néhány énekes vett részt a káplán vezetésével (1764-ben Zichy Ferenc megyéspüspök szigorúbb zsolozsmarendet ír elő). Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések...*, 7–8.

³⁰ Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása a 17. században*, 5.

³¹ Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések...*, 48.

³² Míg a 20. századi rendtörténeti munkák egy része a rend újjászülésének előremozdítójaként emlékezik meg róla, s fő érdemei között említi a VIII. Orbán pápánál kieszközölt pálos rendi vizitációt (lásd Fraknoi Vilmos, *Pázmány Péter és kora III.* Pest: Ráth Mór, 1872, 252–257; Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása...*, 5, 11, 17), addig a történetibb szemléletű tanulmányok kritikusan ítélik meg Pázmány lépéseit a pálosok ügyében. Gyenis és Török azt hangsúlyozza, hogy a jezsuita főpap valójában a pálosrend domonkos felügyeletét szorgalmazta a Szentszéknél (lásd Gyenis András, *A pálosrend múltjából*, in *Árpád Könyvek*, 38–39. Kalocsa: Árpád Rt. kiadása, 1930, 58; Török József–Legeza László–Szacsay Péter, *Pálosok*, 22–23). Vanyó kutatásai szerint Pázmány az 1638-as nagyszombati zsinaton amellet érvelt, hogy a kolostorokat és a rendi vagyont a világi klérusnak kell adni, mert ez hatékonyabban szolgálná az ellenreformáció céljait (lásd Vanyó Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések...*, 48).

³³ A rendi reform megszilárdulását a Rákóczi-felkelés is hátráltatta, amely még nagyobb teret engedett a protestantizmusnak. Komoly összetűzésekre került sor, például Felsőelefánton, ahol a pálos szerzeteseket elűzték rendházukból. Lásd Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása...*, 39.

A szerzetesi életről, a rendi alkotmányról és az előjáró hatásköréről szóló háromrészes *Constitutiones* részletesen foglalkozik a kari zsolozsmával.³⁴ A rendtagokat a közös zsolozsmavégzésre kötelezi, amelyben részt kell vennie a rend valamennyi felszentelt papjának, továbbá a klerikusoknak és a novíciusoknak. Külön szabály említi a rend saját szentjeinek ünnepélyes liturgiáját – ezek közül Remete Szent Pál, Aquinói Szent Tamás, Szent Ágoston és az Őrzőangyalok a legfontosabbak.³⁵ Talán a korábbiakban tárgyalt hagyományos Mária-tisztelet erősödését jelzi, hogy 1721-től a népszerű búcsújáró máriavölgyi kolostor – „a barokk vallásos lélek egyszerű szirtje”³⁶ – lesz a pálos szellemi élet központja.³⁷

A zsolozsma szempontjából figyelemre méltó az 1643-as *Constitutiones* liturgikus könyvekre vonatkozó szakasza, mely a kolostor vezetőjének feladatául szabja a napi officiumok elvégzéséhez szükséges könyvek beszerzését.³⁸ Eszerint minden kolostornak rendelkeznie kellett két kottás antifonálával, egy himnáriummal, zoltárkönyvekkel és breviáriumokkal a kar tagjai számára. A mise kottás forrásaival együtt az új liturgikus könyvállomány másolása és karbantartása a rend korábban említett művészi hajlamú notátorainak adott rendszeres feladatot, akik közül Domány Ignác, Porten Jeromos, Tarnóczy Mihály és Rayner József neveit ismerjük a kéziratokból.³⁹

A 18. századi remeterendi kódexek archaizmusának és neologizmusának kérdését az introitusok szisztematikus zenei vizsgálata során vetettük fel a közelmúltban.⁴⁰ A tridenti zsinat utáni pálos introitusok variálódásnak legalább két kronológiai rétege különböztethető meg.⁴¹ Az 1623-ban összeállított Újhelyi Graduále a régi pálos-esztergomi dallamokat adaptálta az új tridenti szisztémához. Az introitusok

³⁴ A pálos rendi szabályzatnak több változata látott napvilágot a 17–18. században. Az 1643-as római kiadás hibáit az 1646-os Cosmerovius-féle bécsi megjelenéssel javították ugyan, de a lényeges pontokon nem került sor tartalmi finomításra. Erre csak az 1725-ös harmadik, római kiadás adott lehetőséget. Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása...*, 55.

³⁵ Galla Ferenc, *A pálosrend reformálása...*, 55.

³⁶ Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 99.

³⁷ A szeptemberi búcsúk alkalmával Máriavölgyben ünnepélyes istentiszteletekre került sor, amelyeket nem egyszólamú ének, hanem hangszeres zene kísért. A liturgia fényét Lichtenstein herceg regensburgi zenészei, valamint a stomfai és sasvári zenekarok emelték. Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 47.

³⁸ Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 159.

³⁹ Domány Ignác: 33-i-2 Sopronbánfalvi pálos antifonále (1738), Ms. 638; Sasvári pálos graduále (1745), A 125 Pesti pálos graduále (1746), A 126 Máriavölgyi pálos graduále (1747), Porten Jeromos: 33-i-6 Pápai pálos graduále (1748); Tarnóczy Mihály: A 122 Sopronbánfalvi pálos Liber Introituum (1737); Rayner József: A 127 Sátoraljaújhelyi Compendium Sacrorum (1763).

⁴⁰ Lásd Gilányi Gabriella, „Retrospektív vagy már nem? Pálos introitus-dallamok a 18. századi Magyarországon”, megjelenés előkészületben.

⁴¹ Az első zenei rendezés az 1600-as leopoldavai nagykáptalan idejére tehető, a második „romanizáció” véleményünk szerint az 1643-ban került sor, és az új pálos konstitúció szerkesztésével függött össze. Lásd az új zsolozsmaadatot a 48. jegyzetben.

sorrendje már a tridentí misekönyvet követi, de a dallamok szinte hangról hangra megegyeznek a középkori változattal.⁴² A 18. századi kódexekben viszont új alakban találjuk a zenei tételeket: a humanista hangsúlyrend szerint fogalmazódnak át a darab lényegi pontjain, a zárlatokban.

A pálosok hagyományőrző szándéka a 18. század első feléből származó dallamoknál egyértelmű: a szerkesztők a középkori gregorián énekstílusban gyökerező 17. századi pálos változathoz indultak ki, aztán az átszerkesztett dallamokat másolták tovább. A 18. századi miseforrások között alig tapasztalható zenei variáció: az egy-két hangos eltérések – lásd például a kor legjelesebb pálos notátorának, Domány Ignácnak a munkáit – nem igényelnek különösebb magyarázatot. A „kódex-másolás” folyamata során az introitusok variálása egyetlen esetben sem éri el a középkori forrásokra jellemző mértéket, de tény, hogy a korban divatos, illetve pálosok számára fontos liturgikus műfajok, ünnepek alakíthatóknak mutatkoztak. Új dallamok, ciklusok szerkesztésére és adaptációjára teremtett lehetőséget a kiemelt Szent Pál és Szent Ágoston ünnepek liturgiája, a 18. századi Mária-kultusz, illetve a korabeli egyházban divatos miseordinárium-műfaj.⁴³

Ami a rendi énekrepertoár nagyságát illeti a tridentí zsinat után, a pálosok Lepoglaván 1600-ban elfogadott „sok munkát igénylő kompromisszumának”⁴⁴ – tudniillik a középkori dallamok tridentí missáléhoz igazításának – fontos része volt a misepropriumok zsugorítása. Ez a folyamat legalább két lépésben zajlott: az 1623-as Újhelyi Graduále introitus-alleluia/tractus-communio ciklusa még háromszor bőségesebb énekkészlet a 18. századi források introitus-sorozatához viszonyítva.⁴⁵

Az egyszólamú liturgikus gyakorlatból a zsolozsmaénekek még nagyobb arányban szorultak ki:⁴⁶ elsőként a középkori zsolozsma két központi órájából, a matutinumból és a laudesből – jöllehet a korabeli tridentí nyomtatványok közölnek idevaló tételeket. Az egyházi intézmények a zenei anyag szabályozása híján *ad libitum* válogathattak a felkínált zsolozsmapropriumból, ám leggyakrabban az egy-

⁴² Szendrei Janka, „Der Ritus Tridentinus und die Paulinische Tradition im Ungarn des 17. Jahrhunderts: Kompromiß, Kontrafaktur, Modifikation”, in *CANTUS PLANUS Budapest – Visegrád*, szerk. László Dobszay (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2003), 329–352; uő., „Modernizáció és hagyományőrzés a pálosoknál a XVII. században”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005), 171–180; uő., *Graduale Romanum ad usum monasterii Paulinorum de Újhely (1623)* (Budapest: MTA, Zenetudományi Intézet, 2003).

⁴³ A miseordináriumoknál és a pálos rendi ünnepek zsolozsmájában szignifikáns (zenei és tartalmi) variáció mutatható ki, e területen Kiss Gábor végez kutatásokat.

⁴⁴ Szendrei Janka, *Magyarország Zenetörténete* II, 158.

⁴⁵ Gilányi Gabriella, „Retrospektív vagy már nem? Pálos introitus-dallamok a 18. századi Magyarországon”.

⁴⁶ Az 1600-as években a pálosok már V. Pius pápa 1568-ban jóváhagyott új római Breviárium Pianumát vehették alapul. A breviáriumról lásd Bäumer, Dom Suitbert, *Histoire du Bréviaire, Tome 2, Chapitre IV: Le nouveau bréviaire ou bréviaire réformé de 1568* (Róma: Herder, 1967) 191–220; Taft, Robert, *The Liturgy of the Hours in the East and West* (St. John's Abbey, Collegeville: The Liturgical Press, 1986), 311. A római rítus pálos átvételéről: Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története* II, 201.

szerű, szöveggel mondott zsolozsmára tértek át. A 18. századi pálos zsolozsmában rendszeres egyszólamú ének feltehetően csak a vesperáshoz kapcsolódott, a kar-könyvek tartalma arra utal, hogy az öt zsololtánszövegét a himnuszt és a Magnificat-antifónát énekelték, míg a maradék hat kánoni órát a szerzetesek feltehetően prózában végezték.⁴⁷

A tridenti zsinat utáni pálos zsolozsma vizsgálatának komoly akadályá a 17. századi kottás források hiánya a század első felében. Míg a mise állapotáról – a tételek sorrendjéről, a dallamokról – az Újhelyi Graduále informál bennünket, a zsolozsmát a 18. századi kötetekből ismerhetjük meg.⁴⁸ Más a helyzet, ha a teljes középkori és újkori pálos consuetudót vesszük alapul, mert akkor a zsolozsmaforrások vizsgálata az egyszerűbb. Teljes pálos graduále ugyanis nem maradt ránk a középkorból, viszont a zsolozsma-liturgiát két Trident előtti kéziratban is tanulmányozhatjuk. A Zágrábban őrzött 15–16. századi MR 8-as antifonále⁴⁹ – az egyetlen hiánytalan, pálos zsolozsmaénekeket tartalmazó kódex – egyike a középkor magyar zsolozsmát közlő alapforrásainak. A Leleszi Vesperale⁵⁰ a pálos officiumdallamok néhány évtizeddel későbbi alakjait őrizte meg. A kurzív kéziratból sajnos csak egy szűk anyag tárul elénk, zömmel vesperás-tételek Nagyböjt 3. vasárnapjától az év végéig és himnáríum, de ez az anyag zeneileg azonos az MR 8 változatával.

A forráshelyzet nem teszi lehetővé, hogy megismerjük a pálosok azonnali reakcióját a tridenti zsinat zsolozsmát érintő reformjaira. Az énekrepertoár szűkítése, a tételválasztás és tételrend rómaiává alakítása a graduáléhoz hasonlóan talán itt is azonnal megtörténhetett. A misével szemben lehetőség van viszont a középkori és 18. századi pálos zsolozsmaénekek összevetésére, amelyet egy jól körülhatárolható műfaj, a rezponzórium prolixum dallamaival végeztünk.

⁴⁷ A konstitúció a laikusokat csak a primán és a kompletóriumon való részvételre kötelezte, a kánoni órák helyett imákat, Miatyánkat és Üdvözlőket kellett mondaniuk. Lásd Kisbán Emil, *A magyar pálosrend története II*, 202–203.

⁴⁸ Friss kutatásaink egy 1687-es pálos antifonálét tártak fel a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban (R 3039): a forrás vizsgálata jelenleg még zajlik. Az első áttekintés azt mutatja, hogy 17. század végéről származó kézirat zeneileg-tartalmilag a 18. századi kéziratokkal teljesen megegyezik, bagyis azt sugallja, hogy a késői pálos zsolozsmaénekek repertoárját és a 18. századi forrásokban látott formáját még a 17. században kiaktották –, feltehetően a 1643-as Constitutiones szerkesztése során, jóllehet zenei rendezésről nem maradtak fenn adatok. A teóriát viszont gyengíti a közelmúltban kutatás alá vont 1662-es, OSZK-ban őrzött pálos Graduále tartalma (Ms. mus. 7240), amely például a Pünkösöd utáni alleluja-dallamokat tekintve jórészt az Újhelyi Graduáléval (1623) korrespondál. Lásd Kiss Gábor tanulmányát a jelen kötet 97–133. oldalain.

⁴⁹ Zágráb, Érseki Könyvtár. Feltehetően a horvátországi Remete pálos kolostorából. Lásd Dragutin Kniewald, *Iluminacija i notcija Zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, No. 46; Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, C 56.

⁵⁰ Sopron, Állami Levéltár (korábban Jászó, Premontrei Prépostság Könyvtára, Ms. 93). Lásd Radó Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), No. 184; Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, C 77.

A 17–18. századi zsolozsmaforrásokban a nagyheti Szent Három Nap anyaga tűnik a legkidolgozottabbnak, jóllehet forrásaink nem egységesek a tételek közlésében.⁵¹ Igen összetartó az Esztergomi Hittudományi Főiskola sopronbánfalvi és a Simor Érseki Könyvtár ismeretlen provenienciájú pálos antifonáléja. A tartalom és kiállítás a forrásokat azonos mintapéldányhoz köti, feltételezzük, hogy a két forrás ugyanattól a notátortól származik. A tartalom egyik fontos archaikus vonása, hogy az antifonálék kottával közlik a nagyheti Jeremiás-lamentációkat, ráadásul nem a népszerű egyszerűsített tridentin verzió szerint, hanem a magyar hagyományban gyökerező dallamos tónuson. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár későbbi, 1753-as antifonáléja, amely a máriavölgyi konventet említi megrendelőként, már nem tartalmaz lamentációkat, de mellőzi azokat az Egyetemi Könyvtár csáktornyai pálos forrása is – az egyetlen magát ténylegesen vesperáléknak nevező könyv.⁵² A hiány oka lehet, hogy később külön könyvbe foglalták a lamentációt, vagy ami még valószínűbb: a római könyvek szerint énekelték, esetleg prózában mondták.

A Szent Három Nap pálos liturgiája a lamentációkon kívül más kuriózumot is tartogat: az antifóna-sorozat után a nagyheti oldalakon hangjelzett rezponzóriumokat találunk a matutinumban, egyetlen könyv, a csáktornyai vesperálé kivételével.⁵³ A prózai matutinum gyakorlatának korában szokatlan, hogy a pálosok a dallamos nagyheti lamentációkat énekelték, és ezekhez rezponzórium prolixumokat is kapcsoltak a középkori szokás szerint. A jellegzetesen archaikus rezponzórium-tételeket a kuriális reform-antifonálék is közölték, ám az egyházak jobbára mellőzték őket bonyolultságuk és korszerűtlenségük miatt, illetve mert a kor szokása szerint prózában mondták a zsolozsmát.

A Szent Három Nap matutinumának olvasmány+rezponzórium rendszere teljesen azonos a három 18. századi pálos antifonáléban, de nem látunk különbséget a rezponzóriumok és a verzusok párosításában sem (1. táblázat).⁵⁴

A 18. századi pálos kóruskönyvek a középkori forrásokkal ellentétben naponta csak egyetlen nocturnust közölnek, ebben a dallamos lamentáció és három rezponzórium prolixum olvasható. A középkori gyakorlat háromszor ennyi rezponzóriumot írt elő az időszakban: Nagycsütörtök, Nagypéntek és Nagyszombat is teljes három-nocturnusos matutinummal, összesen huszonnégy rezponzóriummal szerepel a forrásokban. Vagyis míg a középkori zsolozsma nocturnusonként kilenc rezponzórium prolixumot kívánt meg, addig a 18. századi pálos források a három napon összesen közölnek ugyanennyi tételt.

⁵¹ Karácsonykor és húsvétkor további rezponzóriumokat találunk a máriavölgyi forrásban.

⁵² A vizsgálatba most nem vontuk be a horvát provincia időközben felfedezett, Zágrábban őrzött forrásait, csak a 18. századi magyar provincia fennmaradt liturgikus forrásait.

⁵³ A forrásra emiatt nem számíthatunk a további vizsgálatok során.

⁵⁴ 18. századi pálos alapforrásaink: Esztergomi Hittudományi Főiskola, 33-i-2 = sopronbánfalvi antifonále; Esztergomi Simor Érseki Könyvtár, 2-4-3/686 = Simor-antifonále; Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 630 = máriavölgyi antifonále.

Nagycsütörtök	
Lamentatio Prima	
<i>Responsorium Primum</i>	R In monte Oliveti V Vigilate et orate
Lamentatio Secunda	
<i>Responsorium Secundum</i>	R Tristis est anima mea V Ecce appropinquat hora
Lamentatio Tertia	
<i>Responsorium Tertium</i>	R Ecce vidimus eum V Vere languores nostros

Nagypéntek	
Lamentatio Prima	
<i>Responsorium Primum</i>	R Omnes amici mei V Inter iniquos projecerunt
Lamentatio Secunda	
<i>Responsorium Secundum</i>	R Velum templi scissum V Petrae scissae sunt
Lamentatio Tertia	
<i>Responsorium Tertium</i>	R Vinea mea electa V Se pivite et lapides

Nagyszombat	
Lamentatio Prima	
<i>Responsorium Primum</i>	R Sicut ovis ad occisionem V Tradidit in mortem
Lamentatio Secunda	
<i>Responsorium Secundum</i>	R Jerusalem surge V Deduc quasi torrentem
Lamentatio Tertia	
<i>Responsorium Tertium</i>	R Plange quasi virgo V Accingite vos Sacerdotes

1. táblázat

A rezponzóriumok beosztása és sorrendje már a középkori rítusokban is variábilis. Elég egy pillantást vetni a 15–16. századi pálos antifonále (MR 8) és a 14. századi ferences antifonále idevágó énekeire, hogy lássuk, a kuriális és lokális magyar hagyomány élesen kettéválí. Bár az első noktornusban a rezponzóriumok sorrendje meglehetősen stabil, a második-harmadik noktornus általában változatos összetételben közli a sorozatot, és a verzusválasztás különbségei is markánsak (2. táblázat).

	Pálos antifonálék, 18. sz.	MR8, Leleszi Vesperale	Bu-118, Pezzana 1735
Nagycsütörtök			
N1	R1 In monte Oliveti V1 Vigilate et orate R2 Tristis est anima mea V2 Ecce appropinquat R3 Ecce vidimus eum V3 Vere languores	R1 In monte Oliveti V1 Verumtamen non sicut R2 Tristis est anima mea V2 Vigilate et orate R3 Ecce vidimus eum V3 Vere languores nostros	R1 In monte Oliveti V1 Vigilate et orate R2 Tristis est anima mea V2 Ecce appropinquat R3 Ecce vidimus eum V3 Vere languores
N2		R1 Unus ex discipulis V1 Qui intingit mecum R2 Eram quasi agnus V2 Omnes inimici mei R3 Una hora non potuistis V3 Dormite jam et	R1 Amicus meus osculi V1 Bonum erat ei R2 Judas mercator pessimus V2 Melius illi erat R3 Unus ex discipulis V3 Qui intingit mecum
N3		R1 Seniores populi V1 Congregaverunt iniquitatem R2 Revelabunt caeli V2 Fiat mensa eorum R3 O Juda qui dereliquisti V3 Verax datur fallacibus	R1 Eram quasi agnus V1 Omnes amici mei R2 Una hora non potuistis V2 Quid dormitis surgite R3 Seniores populi V3 Collegerunt pontifices
Nagypéntek			
N1	R1 Omnes amici mei V1 Inter iniquos R2 Velum templi scissum V2 Petrae scissae sunt R3 Vinea mea electa V3 Se pivite et lapides	R1 Omnes amici mei V1 Et dederunt in escam R2 Velum templi scissum V2 Amen dico tibi R3 Vinea mea electa V3 Ego quidem plantavi	R1 Omnes amici mei V1 Inter iniquos R2 Velum templi scissum V2 Petrae scissae sunt R3 Vinea mea electa V3 Se pivite et lapides
N2		R1 Tamquam ad latronem V1 Filius quidem hominis R3 Tenebrae factae sunt V3 Et velum templi R2 Barrabas latro V2 Verax datur fallaci	R1 Tamquam ad latronem V1 Cumque in jecissent R2 Tenebrae factae sunt V2 Exclamans Jesus voce R3 Animam meam dilectam V3 Insurrexerunt in me
N3		R1 Tradiderunt me in V1 Astiterunt reges R2 Jesum tradidit impius V2 Et ingressus Petrus R3 Caligaverunt oculi V3 O vos omnes	R1 Tradiderunt me in V1 Alieni insurrexerunt R2 Jesum tradidit V2 Adduxerunt autem R3 Caligaverunt oculi V3 O vos omnes

	Pálos antifonálék, 18. sz.	MR8, Leleszi Vesperale	Bu-118, Pezzana 1735
Nagyszombat			
N1	R1 Sicut ovis ad V1 Tradidit in mortem	R1 Sepulto Domino V1 Ne forte veniant	R1 Sicut ovis ad V1 Tradidit in mortem
	R2 Jerusalem surge V2 Deduc quasi	R2 Jerusalem luge V2 Ululate pastores	R2 Jerusalem surge V2 Deduc quasi
	R3 Plange quasi virgo V3 Accingite vos	R3 Plange quasi virgo V3 Planxerunt super me	R3 Plange quasi virgo V3 Accingite vos
N2		R1 Recessit pastor V1 Destruxit quidem	R1 Recessit pastor noster V1 Destruxit quidem
		R2 O vos omnes V2 Attendite universi	R2 O vos omnes V2 Attendite universi
		R3 Ecce quomodo moritur V3 In pace factus est	R3 Ecce quomodo moritur V3 Tamquam agnus coram
N3		R1 Aestimatus sum cum V1 Et sicut vulnerati	R1 Astiterunt reges terrae V1 Quare fremuerunt
		R2 Agnus Dei Christus V2 Christus factus est	R2 Aestimatus sum cum V2 Posuerunt me
		R3 Sicut ovis ad occisionem V3 In pace factus est	R3 Sepulto Domino V3 Accendentes principes

2. táblázat (folytatás)

A vizsgálat azt mutatta, hogy míg a Trident utáni római antifonálék átveszik a középkori kuriális tétel- és verzusrendet,⁵⁵ ugyanez a folytonosság a pálosokra nem jellemző, 18. századi gyakorlatuk szakít a középkori magyar tradícióval. A késői pálos változatban látott rezponzórium-hármasok mindig a középkori matutinum első noktürnusa alapján állnak össze, de ez már nem a középkori magyar/pálos források (MR 8, Leleszi Vesperale) első noktürnusának, hanem a kuriális hagyománynak (Bu-118, Pezzana 1735) a tételrendje. Úgy tűnik tehát, hogy a 18. századi remeték az új római breviáriumot vették alapul a téfelszerkezet kialakításakor. A források szigorú következetessége azt is jelzi, hogy a 18. században aztán már véglegesen kitarítottak az idegen szisztéma mellett.

⁵⁵ A tridenti reform az úgynevezett kuriális hagyomány középkori liturgikus forrásait vette alapul az átszerkesztésnél, ezek a mintakönyvek származhattak akár a kuriális rítust őrző ferences rendtől is. A ferencesek liturgiája a 12. századi pápai udvar (curia) rítusban gyökerezik, s a rend szigorú hagyományörzésének köszönhetően tisztán maradt fenn az egész középkoron át. Hangsúlyozni kell, hogy a tridenti reform célja épp a kuriális/pápai liturgia folytonosságának biztosítása volt, illetve a liturgia „megtisztítása” és egységesítése az autentikus római hagyomány alapján. A tanulmányban összehasonlító középkori kuriális forrásként a Budapesti Egyetemi Könyvtár 14. századi ferences rendi antifonáléját használtuk fel: Cod. lat. 118 (=Bu-118). A kottapéldákban szerepel még a velencei Pezzana kiadó 1735-ös Antiphonarium Romanuma, amely a 18. századi tridenti nyomtatványok tipikus darabja.

R. Tristis est anima mea

immo-la - ri pro vo - bis

R. Plange quasi virgo

Plan-ge ci-li - ci - o

R. In monte Oliveti

a me ca - lix

R. Omnes amici mei

di - li-ge - bam me - ac

1. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále 1738-ból, Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára 33-i-2
2. 14. századi ferences antifonále, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 118

Az újkori pálos forrásokat nemcsak a szerkezet állandósága jellemzi, hanem bizonyos fokú zenei uniformizáltság is. A Simor Érseki Könyvtár ismeretlen provenienciájú pálos kéziratát nagy valószínűséggel az 1738-as sopronbánfalvi antifonále mintapéldányáról másolta le ugyanaz a kéz – az írás képe alapján feltehetően Domány Ignác –, ennek következtében a két kézirat kronológiailag is közel állhat egymáshoz. A források zeneileg korrespondálnak, gyakorlatilag hangról hangra azonos dallamokat közölnek.⁵⁶

Csak a máriavölgyi antifonále analízise mutat mást: a húsz évvel későbbi forrásból a responzóriumok új, eddig máshonnan nem dokumentált pálos zenei olvasata rekonstruálható. A kódex antifóna- és responzorium-variánsai az Esztergomban őrzött pálos antifonálék idevágó 18. századi tétéleivel főbb vonalakban megegyeznek, a részletekben viszont nagyon jelentős az eltérés.

A két tartalmilag egybevágó 18. századi Esztergomban őrzött forrás, a sopronbánfalvi és a Simor-antifonálé jellemzésével kezdjük a zenei analízist. Ha a kéziratok hangjegyekkel ellátott responzóriumait a középkor pálos hagyományának dallamai-

⁵⁶ A zenei azonosság miatt az analízis során a sopronbánfalvi változat említésekor a Simor Könyvtár dallamára is gondolunk.

R. Omnes amici mei

V. In ter i ni quos
V. Et de de runt

R. Velum templi

in re - gnum tu um

R. Plange quasi virgo

Do - mi - ni ma - gna

R. Tristis est anima

quae cir - cum - da - bit me

2. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738

2. 15–16. századi pálos antifonále (Zágrábi Érseki Könyvtár MR 8)

hoz mérjük, egy mikrovariációkban rendkívül gazdag zenei anyag tárul elének, amelyben nem nehéz felfedezni a magyar gregorián hagyomány körvonalait. Árukodók lehetnek a struktúra fontos pontjain szereplő pentaton fordulatok, amelyek a tridenti zsinat előtti közép-európai gregorián rítusok jellegzetességei. Példáink jellegzetes nyitó- és záró formulákban mutatják be a pentaton dialektusról tanúszkodó kistercek túlsúlyát a diaton kuriális változattal szemben (1. kottapélda).

A mélyebb zenei rétegekben mégis idegennek érezzük a dallamstílust a régi magyar gregorián stílusától, a fordulatok nem elég plasztikusak, a dallamvonalak nem kellően gördülékenyek. A variáció felfrissíti ugyan a középkori matériát, ugyanakkor nagyon rugalmasan kezeli, nyilvánvaló, hogy késői változat egy 18. századi zenei stílusismerettel rendelkező kéz munkája (2. kottapélda).

A középkortól idegen fordulatok között külön kell szólni arról az eljárásról, melynek során a 18. századi pálos kottaíró a melizmatikus formulát indokolatlanul megnyújtja (3. kottapélda). E prolongáció a melizma legáltalánosabb helyén, a záratokban jellemző. Miért lehetett szükség a középkoriaknál bonyolultabb képletekre? Csak egyetlen magyarázat képzelhető el: a melizmák bővítése szándékos archaizmus, pontosabban ál-archaizmus: a melizmákkal a zenei anyagot régies színben próbálták feltüntetni a szerkesztők. Bár a klasszikus gregorián énekekhez szokott fület bánthatják az indokolatlanul modoros formulák, a korabeli pálos szerzetes a középkori zenei tradíciótól eltávolodva minden bizonnyal tökéletesnek érzekelte a dallamok arányait.

R. Plange quasi virgo

in ci - ne - re

R. Plange quasi virgo

et a - ma - ra

R. Sicut ovis ad

tra-cta - re - tur

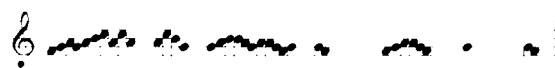
R. Omnes amici mei

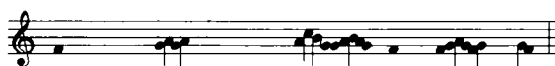
a-mi-ci me - i

R. Jerusalem surge

Sal - va - tor Is - ra - el

3. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. 15–16. századi pálos antifonále (MR 8)

A jelenségek egy része csak a korabeli egyszólamú római énekrepertoár vizsgálatának tükrében értelmezhető. Az 1738-as pálos antifonále új elemei ugyanis sok esetben a rezponzóriumok tridentin változatából származnak, vagy legalábbis e stílus hatását mutatják. A 18. századi római ének liturgikus zenei nyelvezetét adaptáló pálos variációk legérdekesebb csoportja az introitus-vizsgálatainknál tapasztalt hangsúly- és dallamátszervezés.⁵⁷ A késői pálos források – a középkoriakkal szemben – soha nem rögzítenek melizmát hangsúlytalan szótagon. Ezt a neologizmust az alábbi példák zárlati szituációkban mutatják be (4. kottapélda).

A 18. századi pálos dallamstílus tipikus neologizmusa a következő jelenség. Az új változat a középkori dallamszakasz hangjait átveszi ugyan, de azt szabadon rendezzi hangcsoportokká (5. kottapélda). Mintha a szerkesztő a dallamot egyes hangok sorozataként fogná fel: a kaleidoszkópot elemeire rázza szét, majd a darabokból egy új egészet alkot. Az így létrejött változat ugyan emlékeztet az eredetire, de már nem azonos vele. Meg kell jegyeznünk, hogy a neumák csoportosításában a gregorián források sem konzekvensek, ugyanakkor a 18. században a variánstípus gyakorisága és a szakaszok teljesen kötetlen átszervezése új zenei gondolkodásmódról árulkodik.

Az idegen bővítmények, a szöveg-dallam viszonyában mutatkozó jelentős eltérés megkérdőjelezhetetlen bizonyítékai annak, hogy a 18. századi pálos dallamstílus sok elemében eltávolodott a középkori pálos zenei hagyománytól. Bár az esztergomi pálos forráspár is számos olyan dallamrészletet tartalmaz, amely a korabeli litur-

⁵⁷ Gilányi Gabriella, „Retrospective or not? Pauline Introits in the 18th-century Hungary”.

R. Velum templi

me-men-to me - i Do - mi - ne

R. Jerusalem surge

et e - xu - ce - te ves - ti - bus

R. Plange quasi virgo

et ci - li - ci - o

R. Sicut ovis ad

du - ctus est

4. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. 15–16. századi pálos antifonále (MR 8)
3. Antiphonarium Romanum, impr. 1735

R. Vinca mea electa

in a ma - ri - tu - di - nem

5. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. 15–16. századi pálos antifonále (MR 8)
3. Antiphonarium Romanum, impr. 1735

gikus zenei hallásmód alapján variálódik, a két évtizeddel későbbi (1753-as) máriavölgyi antifonále még közelebb kerül a tridentin dallamstílushoz. Nemcsak a pentaton tagoló formulák tűnnek el végleg a tételek struktúrájából, de a dallam szövet-

R. Jerusalem surge

Three staves of musical notation in treble clef. The first staff contains the melody with lyrics 'a - ni - me' and 'me - ae' below it. The second and third staves show the continuation of the melody.

6. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. Máriavölgyi pálos antifonále 1753-ból, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 630
3. Antiphonarium Romanum, impr. 1735

R. Sicut ovis

Three staves of musical notation in treble clef. The first staff contains the melody with lyrics 'du - ctus est' below it. The second and third staves show the continuation of the melody.

R. Sicut ovis

Three staves of musical notation in treble clef. The first staff contains the melody with lyrics 'et dum ma-le tra - cta-re - tur' below it. The second and third staves show the continuation of the melody.

R. Omnes amici mei

Three staves of musical notation in treble clef. The first staff contains the melody with lyrics 'o - cu - lis' below it. The second and third staves show the continuation of the melody.

7. kottapélda

1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. Máriavölgyi pálos antifonále, 1753
3. Antiphonarium Romanum, impr. 173

len részeiben is az egyszerűsített új formulák rajzolódnak ki. A 3. kottapéldában bemutatott jellegzetes pálos dallambővítésmintékkel szemben a máriavölgyi forrás változatai mértéktartók. Az Esztergomban őrzött források középkori előzmény nélküli, ál-archaikus díszítményei az 1753-os antifonáléból a legtöbb esetben eltűnnek, és a kézirat ugyanannak a zárlatnak a tridentini variánshoz közel álló, egyszerűsített formáját rögzíti (6. kottapélda).

Különbözik a sopronbánfalvi verziótól bizonyos zárlatok kialakítása is. Az 1753-as forrásban több helyen a tridentini dallam (és a középkori ferences antifonále) záróhangját látjuk és nem a középkori magyar hagyományban, vagy a 18. század korábbi pálos forrásaiban látott zárlatot. Egyetlen neologizmus sem jelzi határozottabban a késői máriavölgyi antifonále romanizáltságát (7. kottapélda).

R. Tristis est anima mea

immo-la - ri pro vo - bis

R. Plange quasi virgo

Plan-ge ei-li - ci - o

R. In monte Oliveti

a me ca lix

R. Omnes amici mei

di - li-ge bam me ac

8. kottapélda

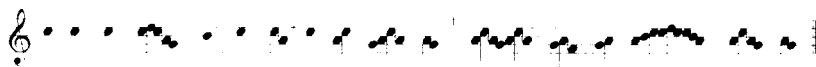
1. Sopronbánfalvi pálos antifonále, 1738
2. Máriavölgyi pálos antifonále 1753-ból
3. 14. századi ferences antifonále

Szignifikáns lehet továbbá a sopronbánfalvi antifonále pentaton tagolóformulának diatonná egyszerűsödése. A máriavölgyi forrás minden esetben a tridenti/kuriális változattal tart (8. kottapélda).

Analízisünk végén a rezponzóriumok verzusának jellegzetes újkori pálos variálódását mutatjuk be. A középkori gregorián stílusban a rezponzórium prolixumok főrészehez kapcsolódó vers zeneileg mindig a tónusra jellemző archaikus sémát követi. Minden tónusban rögzült egy modell, amelyre a különböző verzusszövegek ráépülnek. A tridentin után ezek a sémák jelentősen átalakulnak: az új római énekstílus egyszerűsítette a formulákat.

A nagycsütörtöki *In monte Oliveti* rezponzórium verzusa az MR 8-as pálos antifonáléban és a Leleszi Vesperáléban a 8. tónusra jellemző, kissé rövidített középkori dallammodell a megszokott formulákkal és a félzárlatnál egy határozott metszettel (9.a kottapélda).

Az 1738-as pálos változat a verzus szövegválasztásában a tridentin/kuriális mintát követi, emellett a zenei modell is jelentősen átalakul a középkorhoz képest (9.b

V. Ve-rum-ta - men non sic - ut e - go vo - lo sed sic - ut tu - is.

9.a kottapélda

Középkori dallamalak (MR8, Leleszi Vesperále)

V. Vi - gi - la - te et o - ra - te ut non in - tre - tis in ten - ta - ti - o - nem.

9.b kottapélda

18. századi pálos forma (Sopronbánfalvi antifonále, 1738)

9.c kottapélda

18. századi pálos forma (Máriavölgyi antifonále, 1753)

9.d kottapélda

Középkori és Trident utáni kuriális változat (14. századi ferences antifonále, Antiphonarium Romanum, impr. 1735)

kottapélda). Karakteres elem a mottószerű kvartfelütés, amelyre példának hozhatnánk a *Vinea mea electa* rezponzorium verzusindítását is. A verzus sortagolásában az 1738-as dallam a zárlatot bővíti és nem veszi figyelembe az itt álló standard zenei formulát. Az *intretis in-* szótagja az eredeti zárlat utolsó tagjára kerül, ezáltal a *-tretis* olyan bővítményt kap, amelyet a középkori 8. tónusú verzusséma nem ismer. A gregorián verzusmodellektől idegen az ilyen adaptáció, hisz ott a verzus alapstruktúrája soha nem változik; a többletet jelentő szótagok a súlytalanabb, recitációs részben kaphatnak helyet a félzárlat előtt, zárlatban semmiképp. Figyelmet érdemel még a második zárlat hangsúlyelosztása, a hangsúlytalan *-ti* szótagra nem kerülhet melizma a 18. században.

Vizsgálatunkat tovább árnyalja a pálosok 1753-os verzusvariánsa (9.c kottapélda). A kvartindítás ugyan közös elem, viszont a dallam folytatásában a 8. tónusú séma magyar változattól eltávolodó, diaton variánsa található. A tagolás ugyanakkor a középkori verzióhoz áll közelebb: az *ut non intrate* szöveg nem suta függelék, hanem a félzárlat utáni új egység szerves része.

A máriavölgyi dallam eredetét a 14. századi ferences, majd a 18. századi tridenti verzus világítja meg (9.d kottapélda). A nyitó kvartugrás, a szerkezeti tagolás, a dallamok diaton fordulatai, illetve a zárlatok megfogalmazása alapján nyilvánvaló, hogy a kuriális dallam lehetett a máriavölgyi pálos verzus mintája.

Az eredményeket mélyebben meggondolva, kétféle választ adhatunk arra a kérdésre, mennyire archaikusak, és mennyire újszerűek a 18. századi pálos zsolozsmaforrások dallamai. Ha figyelembe vesszük, hogy a 18. századi zenei terminológia a többszólamú hangszeres liturgikus zene ellenében *cantus gregorianus*nak nevezi a tridenti zsinat utáni római énekeket is, a 18. századi pálos egyszólamúságot archaikusnak tekinthetjük, de akkor archaikusnak kell tekinteni minden korabeli latin egyszólamúságot. Azonban mai tudományos értékítéletünk szerint a középkori gregorián hagyományhoz képest a pálos darabok új stílustú, modern kompozíciók, tudatos szerzői-szerkesztői munka végeredményei.

A rezponzorium-dallamokban regisztrált 18. századi pálos variánsokból csak néhány jellegzetes típust emeltünk ki, de még ez a korlátozott mintavétel is igen alkalmazkodónak és összetettnek mutatta a pálosok 18. századi zenei hagyományörzését. Az összehasonlítás feltárta a középkori és az újkori pálos dallamok megformálásának különbségeit, bemutatta a tridenti ének adaptálásának lehetőségeit a 18. századi pálos variánsalkotás során, láthatóvá tette a szerkesztő szándékait és munkamódszereit, az átalakítás kronológiai lépéseit. Jóllehet a vizsgálat körét a korban jobbra mellőzött rezponzorium prolixum műfajra szűkítettük le, utóbbi dallamokban ugyanazokat a variálódási stragégiákat tapasztaltuk, mint korábban, az introitusok vizsgálatánál. Ebből arra következtethetünk, hogy a mise- és zsolozsmaproprium zeneileg azonos elvek mentén alakult át a 17–18. század folyamán.

A zsolozsmaforrások összehasonlítása a magyar pálos provincia 18. századi forrásaiban kétféle dallamváltozatót tárt fel. A század első felének kóruskottaiban még gyakoriak a pentaton fordulatok, az archaikus prozódiai megoldások; az énekeknek még eleven a kapcsolata a középkori anyaggal. Viszont az a törekvés is látszik, hogy az 1750-es években a szerkesztők romanizált fordulatokra cserélik ki a középkori elemeket. A variánsok tehát arra utalnak, hogy a rend a 18. század közepén ismét újragondolta dallamait.

A tridenti zsinat után a középkori dallamhagyomány romlásának folyamata jól rekonstruálható a fentiek alapján, több revíziót követhetünk nyomon a misében és a zsolozsmában egyaránt. Elsőként az 1600-as évek első felének kényszerű „komp-

romisszumát”, amely a korábbi középkori dallamanyagot itt-ott lerövidítve és olykor más szöveghez adaptálva ugyan, de a zene mélyebb rétegeiben érintetlenül mentette át az új korszakba. Feltehetően az 1600-as évek közepén került sor a következő zenei rendezésre, legalábbis ami a zsolozsmát illeti.⁵⁸ Véleményünk szerint a tridenti zsinat szellemében megújított 1643-as pálos reformkonstitúció előkészítése indokolta a liturgia és a dallamok romanizálását. A 18. század első feléből származó forráskör a konstitúciót követő zenei állapotot mutathatja.

Végül az 1750-es években kerülhetett sor még egy rendezésre: a máriavölgyi antifonále zenei anyagának kialakítói már egyértelműen a kuriális/római korális hallásmódját veszik át, ennek szellemében alakítják tovább örökölt zenei stílusukat. Jóllehet a dallamok mögött még itt is kitapintható a középkori gregorián távoli emléke, a pálosok zenei hagyományőrzése ezzel az utolsó lépéssel végleg kiürül. A remeterend liturgiájának utolsó évtizedei összességében az alkalmazkodásról tanúskodnak: a gondolkodásmód új eszméket, új tartalmakat, a liturgia új elemeket kívánt és fogadott be.

⁵⁸ Lásd a 48. jegyzetet.

GABRIELLA GILÁNYI

Musical Archaisms and Neologisms in the 18th-century
Pauline Office Repertory

In the last few years, Hungarian plainchant research has revealed a strikingly anachronistic group of sources belonging to the 18th-century ecclesiastical corpus of some Hungarian and Croatian libraries. According to the inscriptions on their front pages, these large, handwritten, leather-bound choir books – there are more than a dozen of them – were made in the 18th century for use in the Hungarian Order of Saint Paul the First Hermit. These sources, mainly graduals and antiphoners, are the last handwritten liturgical manuscripts with plainchant in Hungary. The books are remarkable not only for their archaic appearance, but also for the musical style of the chants preserved in them. It seems that although the editors of these 18th-century Pauline musical versions insisted on their archaic chant tradition, they could not escape the musical taste of the era, a sort of simplified *cantus romanus*. The resulting style may be regarded as a special mixture of archaic and new elements.

Analysing the great responsories for the Divine Office, comparing them to earlier medieval and modern Roman liturgical melodies and, finally, putting the results in a broader historical context, the present paper demonstrates unique methods of preserving earlier musical tradition, and, at the same time, the possibilities for innovation.

A 93–97. oldalakon:

1. faksimile. *Graduale Romanum* 1748, Esztergom, Hittudományi Főiskola Könyvtára 33-i-6, címlap
2. faksimile. *Antiphonarium* 18. sz., Esztergom, Érseki Simor Könyvtár 2-4-3/686, f 152
3. faksimile. *Graduale Romanum* 1748, Esztergom, Hittudományi Főiskola Könyvtára 33-i-6, f 6
4. faksimile. *Compendium Sacrorum* 1763, Budapest, Egyetemi Könyvtár A 127, f 16v

Graduale juxta ritū
 Romanum ea omnia conti-
 nens, quæ ad Sacra decantanda ju-
 xta tonum Frūm Eremitarū O.SPPE.re-
 quiruntur, sub Generalatu Rñdissimi Pa-
 tris Stephani Ordodi, Provinciala-
 tu Adm Rndi Patris Pauli Fejer
 et Prioratu R.P.Hilarionis
 Marton, cum amplo indi-
 ce pro V.C

Papensi descriptum.
 Per Patrem Fratrem Hiero-
 nimum Porten ejus-
 dem ordinis Presby-
 terum.
 Annō Domini.
 1748.

c
f
Ierusalem, Je~rusalem,

c
f
convertere ad Dominu~

c
f
Respon-
sorium

c
f
De~um tu~um Tertium.

c
f
Plange~ qvasi Vir-

c
f
go ple~bs me~a, ulula

c
f
te pasto~res in ci~

c
f
nere, et cili~cio. * Qvi-

& terra nostra da bit fru ctum ~

Dominica
zda Advē
tūs Introi..

o pulus si..

on ec ce Do minus ve niet ad ~

salvandas gen tes & auditam fa

ciet Do minus glo riam vocis

suæ. in lætitia cor dis ve stri. **V.**

Sacrum
Domi-
nicale.

peccata mundi, misere re nobis.

K Yrie eleison. **C** Hriste

eleison **K** Yrie eleison.

G Loria in excelsis Deo. **G** Ratias

agimus tibi propter magnam gloriam

tuum. Domine Deus, Rex Cælestis, Deus

Pater Omnipotens, Domine Fili Unige

nite Jesu Christe. **Q** uoniam Tu so-

lus Sanctus, Tu solus Do minus.

Tu solus Altissimus Jesu Christe.